

Morphological Derivation of Verbs and Nouns in the Southern Khorasan Arabic Dialect: A Case Study of the Tutesk Village Dialect

Roqayyeh Azizi¹

Mohammad Reza Azizi²

Abdolrahim Haghdadi³

Received: 04/07/2026 | Revised: 20/09/2026 | Accepted: 26/09/2026

Introduction

In Nehbandan County, located in the south of South Khorasan Province, various dialects belonging to Persian, Arabic, and Balochi are spoken. In this county, Arabic is used alongside Persian in the Arabkhaneh region. The Arabic dialects of the Arabkhaneh region are among those dialects that have received little or no scholarly attention. Tutesk is a small village belonging to the Arabkhaneh Rural District, located in Nehbandan County, South Khorasan Province. The reason for selecting this village as the subject of the present study is its relatively large population compared with other villages in the region. The derivational system is considered the most significant word-formation process in Arabic and one of the essential mechanisms contributing to the development and enrichment of the language. The vitality of Arabic depends on the health and productivity of its derivational system. For this reason, Muslim linguists have attached great importance to derivation since the early stages of Arabic linguistic studies. Therefore, examining the derivational system of the dialect spoken in the aforementioned villages can reveal the extent of interaction between Arabic and Persian. Only limited research has been conducted on the Arabic dialects of Arabkhaneh. These studies can be divided into three groups. The first group includes works that introduce and provide general descriptions of the

1. PhD Student, Department of Arabic Language and Literature, University of Birjand, Birjand, Iran. Email: razizi@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0001-4000-1548>

2. Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, University of Birjand, Birjand, Iran (Corresponding Author). Email: mohammadrazizi@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0003-2784-5241>

3. Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, University of Birjand, Birjand, Iran. Email: ahaghdadi@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0003-2781-8278>

COPYRAGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Arabkhaneh region. The second group consists of studies focusing on the morphological and lexical features of the dialects. The third group examines the influence of Persian on these dialects. However, none of these studies has investigated the derivational system of the Arabic dialect spoken in one of the villages of the Arabkhaneh region. Accordingly, the present study aims to describe the processes of word formation in the Arabic dialect of Tutesk village and, as far as possible, to investigate verbal and nominal derivatives from several roots along with relevant examples. It seeks to answer the following questions:

- How are words formed in the Tutesk Arabic dialect?
- To what extent do the rules of derivation and word formation in the Tutesk Arabic dialect differ from those of Standard Arabic?

It is hypothesized that, due to prolonged contact with Persian speakers, the processes of derivation and word formation in this dialect have undergone fundamental differences compared with Standard Arabic.

Method

The data and information related to the Tutesk Arabic dialect were collected through library research, fieldwork, conversations with native speakers, and direct interviews. In selecting the informants, factors such as educational background, age, and occupation were taken into consideration. This study examines the derivational and inflectional morphological systems of the Tutesk Arabic dialect in word formation through a descriptive-analytical approach. The theoretical framework of the research is based on traditional Arabic morphology, and the data analysis is conducted by comparing the morphological forms of the studied dialect with their corresponding structures in Modern Standard Arabic. Within this framework, verbal, nominal, and derived structures are analyzed in terms of root patterns, morphological templates (*wazn*), derivation, and inflection in order to systematically describe and explain the morphological characteristics of the dialect, as well as its similarities and differences with Standard Arabic. The words and sentences collected from Tutesk village and presented in this article were transcribed phonologically for more accurate linguistic analysis and are enclosed in brackets. The transcription system used for recording this Arabic dialect was adapted from *An Introduction to Arabic Phonetics and Qur'anic Tajwīd* (Zandi, 1389, pp. 43–45). It should be noted that, in addition to this source, the book *The Phonetic Structure of the Arabic Language* was also consulted as a valuable reference in the field of Arabic phonetics. A comparison of the two sources indicates that the transcription symbols for most consonants are identical in both systems, with minor differences observed only in the representation of three consonants: jīm (ج), shīn (ش), and 'ayn (ع).

Results

Unlike Standard Arabic, this dialect extensively incorporates elements from the Persian language, particularly in newly emerging words and expressions. This phenomenon indicates the influence of the standard language on the local dialect. Although the Arabic dialect of Tutesk village preserves numerous morphological patterns and templates, it is no longer fully effective in dealing with new and diverse concepts or in creating new lexical items. Instead, it increasingly tends to borrow words from Persian; consequently, the influence of Persian on this dialect continues to expand. The primary vulnerability of the Arabic dialect of Tutesk village, alongside external factors such as the influence of neighboring Persian dialects, lies in its derivational system. The productivity and functional capacity of this system have become significantly restricted, creating serious conditions for its decline and eventual disappearance. Unlike Arabic, this dialect has largely lost its ability to derive new forms and generate vocabulary, and it is now strongly influenced by Persian linguistic and conceptual patterns. The reduction of verbal forms from fourteen to ten, the declining productivity of augmented verb patterns (*af'āl al-mazīd*), the replacement of derivation by compounding processes, and the influence of Persian on structures such as the elative (*ism al-tafḍīl*), intensive forms (*ṣiḡhat al-mubālagha*), and instrument nouns (*ism al-āla*) all demonstrate that the morphological system of this dialect has lost much of its former productivity and efficiency. Therefore, it appears that the linguistic and cultural conditions for the decline and transformation of this dialect have been established. The disappearance of the Arabic dialect, as the primary vessel of its cultural heritage, would in fact represent the loss of a part of the history of a subculture that first developed in Arab regions and later took root in South Khorasan. Preserving this dialect, as a significant example of intangible cultural heritage, would contribute to greater linguistic diversity and cultural richness.

Discussion and Conclusion

Following the analysis of this dialect and the similarities and differences between it and Standard Arabic, the following findings were obtained. In the Tutesk Arabic dialect, the use of basic verbal nouns is very limited, and nouns denoting concrete entities and abstract concepts play a more prominent role. Furthermore, augmented triliteral verbal nouns in this dialect are used in a compound form, similar to Persian. Unlike Standard Arabic, which primarily forms new words through derivation, the Tutesk Arabic dialect also employs compounding as a word-formation process. For example, the expression “the milk became cheese” is rendered in Standard Arabic as, “تَجَبَّنَ اللَّبَنُ”, where a verb is derived from a concrete noun. However, in the Tutesk dialect, “الْحَلِيبُ جَبَنُ إِسْت” is a compound construction rather than a derived form. The past and present verb conjugations in this dialect differ phonologically from those of Standard Arabic, although they maintain gender agreement. Moreover, in the inflectional system of most past-tense verbs, the second-person masculine singular

and first-person singular forms are identical and must be distinguished through contextual clues. The number of verbal forms has been reduced from the fourteen traditional Arabic conjugational forms to ten forms in this dialect. Unlike Standard Arabic, the dialect does not have distinct grammatical forms for the passive past and passive present. Instead, verbs are made passive by using specific verb patterns, such as *infi'āl* and *tafa''ul*. The formation of imperative verbs in the Tutesk dialect differs from Standard Arabic. To form third-person and first-person imperatives, the particle “رِدْ” (meaning “must/should”) is added to the four third-person imperative forms and the two first-person imperative forms. In addition, the final “نون” (“نون” marking the indicative mood) is not dropped from the end of the verb. Since augmented verb forms are rarely used in this dialect, agent nouns derived from triliteral augmented verbs, as seen in Standard Arabic, do not occur; however, agent nouns derived from simple triliteral verbs are present. In the Tutesk dialect, patient nouns (passive participles) are mostly derived from *infi'āl*. The structure of comparative and superlative adjectives has been influenced by the Persian language and differs from Standard Arabic. The suffixes *-tar* and *-tarin* (Persian comparative and superlative markers) are appended to the elative noun. Furthermore, unlike in Standard Arabic, elative nouns in this dialect are also formed from color terms. While intensive code/pattern forms (nouns of intensity) are abundant in Standard Arabic, they are rarely used in the Tutesk dialect. In this dialect, intensive noun patterns cannot convey their full meaning on their own without a Persian adverb. In other words, the intensive noun in this dialect is essentially the same as the agent noun, with the difference that the word “خَيْلِ” (very) is typically added before the agent noun. Some nouns of instrument in this dialect follow Classical Arabic patterns, while others are used in Persian forms (with minor modifications). Although these nouns of instrument follow Classical Arabic patterns, they differ phonetically from them.

Keywords: Khorasan Arabic, Tutesk Arabic Dialect, Language Contact, Morphological Changes, Verb and Noun Derivation.

Acknowledgments

The author would like to express sincere gratitude to all the interviewees who generously provided the research data.

Conflict of Interest

The author(s) declare no conflict of interest.

References

The Holy Quran.

Abdel Tawab, R. (1988). *Topics in Arabic philology and linguistics*. Astan Quds Razavi. [In Arabic]

Amin, A. (2000). *Derivation* (2nd ed.). Al-Khanji Library. [In Arabic]

Amuzgar, Y. (2001). *A study of the Arabic dialect of the Arabkhaneh region and a comparison with Classical Arabic* [Master's thesis]. University of Birjand, Birjand, Iran. [In Persian]

Azari, A. (2017). *A study of the morphological structure of verbs in the Darmian Arabic dialect and a comparison with Standard Arabic* [Master's thesis]. University of Birjand, Birjand, Iran. [In Persian]

Fakihi, A. ibn A. (1988). *Explanation of grammatical definitions* (R. A. al-Dumayri, Ed.). Dar al-Tadamun. [In Arabic]

Fayad, S. (1990). *Semantic fields of Arabic verbs in morphology*. Dar al-Mareekh. [In Arabic]

Ghalayini, M. (2004). *The comprehensive lessons in Arabic*. Dar al-Kawkab. [In Arabic]

Ghorbani Joybari, K., & Salehi, Z. (2020). The influence of Persian dialects on the verbal system of the Arabic dialect of Darmian County. *Journal of Socio-Cultural Studies of Khorasan*, 15(1), 156–178. <https://doi.org/10.22034/fakh.2021.250878.1425> [In Persian]

Hassan, A. (1975). *The comprehensive grammar*. Dar al-Maaref. [In Arabic]

Ibn al-Anbari, A. (n.d.). *Fairness in the issues of disagreement between the Basrans and Kufans*. Al-Khanji Library. [In Arabic]

Ibn Duraid, A. B. M. (1991). *Derivation* (A. M. Harun, Ed. and annot.). Dar al-Jeel. [In Arabic]

Ibn Faris, A. (n.d.). *Dictionary of linguistic measures*. Office of Islamic Propagation of the Qom Seminary. [In Arabic]

Khosravi, M. N. (2022). *A morphological study of Arabic nouns in the dialect of Darreh Charm village* [Master's thesis]. University of Birjand, Birjand, Iran. [In Persian]

Mahmoudi, Z. (2016). *A dialect dictionary of the people of Nehbandan*. Rezghi Publications. [In Persian]

Naderi, M. A. (1997). *Arabic syntax: A book on the rules of morphology and syntax* (2nd ed.). Al-Maktaba al-Asriyya. [In Arabic]

Norouzi, H., & Ghorbani Joybari, K. (2015). The influence of the copular verb on verb structure in the Arabkhaneh Arabic dialect. *Literary Research*, 12(50), 145–194. <https://doi.org/20.1001.1.17352932.1394.12.50.6.1> [In Persian]

Samkhaniani, A., Fallahipour, Z., & Norouzi, H. (2022). The influence of Persian culture and dialects of South Khorasan on the culture and Arabic dialect of Arabkhaneh. *Journal of Socio-Cultural Studies of Khorasan*, 16(3), 159–186. [In Persian]

- Seydi, S. H., & Jani, E. (2008). A study of the Arabic dialect of South Khorasan. *Specialized Journal of Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Mashhad*, 41(4), 141–154. [In Persian]
- Shakib Ansari, M. (1996). *Topics in Arabic morphology*. Shahid Chamran University Press. [In Arabic]
- Shiri, A. A. (2007). *An introduction to dialectology*. Maziar. [In Persian]
- Sibawayh, A. B. A. ibn Uthman. (1982). *The Book* (A. M. Harun, Ed. and annot.). Dar al-Rifai. [In Arabic]
- Sibawayh, A. B. A. ibn Uthman. (1988). *The Book* (A. M. Harun, Ed. and annot.). Al-Khanji Library. [In Arabic]
- Sobhi, S. (2014). *Studies in philology*. Dar al-Ilm Lil-Malayin. [In Arabic]
- Tabatabaei, M. R. (2009). *Basic Arabic morphology*. Dar al-Ilm. [In Persian]
- Zandi, B. (2010). *An introduction to Arabic phonetics*. Astan Quds Razavi. [In Persian]

مقاله‌ی علمی - پژوهشی

اشتقاق صرفی فعل و اسم در گویش عربی جنوب خراسان (مطالعه‌ی موردی: گویش روستای توتسک)^۱

رقیه عزیزی^۲محمد رضا عزیزی^۳عبدالرحیم حقدادی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۱۳ | تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۶/۲۹ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۷/۰۴

مشاهده‌ی مقاله‌ی منتشر شده: دوره‌ی ۲۰، شماره‌ی ۴

http://www.farhangekhorasan.ir/article_253803.html

چکیده

زبان‌ها و گویش‌ها صرفاً ابزارهای ارتباطی نیستند، بلکه عناصر بنیادین فرهنگ و از جمله سرمایه‌های ارزشمند انسانی و ملی محسوب می‌شوند که هویت جمعی جوامع را تشکیل می‌دهند. در این پژوهش، ساختمان درونی و کیفیت ساخت واژه‌ها و چگونگی ساخت مشتقات زبان عربی در گویش توتسک بررسی شد؛ به عبارت دیگر بررسی تغییرات زبانی و شناسایی ساختار صرفی و تبیین میزان پابندی قواعد تصریف در این گویش به قواعد تصریف و واژه‌سازی در عربی معیار موضوع اصلی این پژوهش است. اطلاعات و داده‌های اولیه‌ی پژوهش، علاوه بر منابع کتابخانه‌ای، به صورت میدانی و پرسش و پاسخ از گویشوران مختلف روستای توتسک جمع‌آوری شد و سپس

۱. مقاله حاضر برگرفته شده از پایان نامه با عنوان "بررسی دستگاه عربی روستای توتسک" می‌باشد.

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.
razizi@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0001-4000-1548>

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، ایران (نویسنده مسئول).
mohammadrazizi@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0003-2784-5241>

۴. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.
ahaghdadi@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0003-2781-8278>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

با روش توصیفی - تحلیلی بررسی گردید. یافته‌ها نشان می‌دهد تأثیر زبان فارسی در امر واژه‌سازی و اکثر مقوله‌های صرفی این گویش انکارناشدنی است. واژه‌سازی به شکل ترکیبی، حذف مثنی در اسم‌ها و فعل‌ها و مشابهت سیاق جملات به ساختار جملات فارسی نمونه‌هایی از تأثیرات زبان فارسی بر این گویش است. یافته‌ها حاکی از تفاوت‌های چشمگیر این گویش با عربی معیار در حوزه‌ی واژگان و ساختار فعل است. چرایی اصلی این دگرگونی را می‌توان در سه عامل مهم خلاصه کرد: تماس زبانی مستمر با فارسی‌زبان محیط، مهاجرت فزاینده‌ی گویشوران به شهرها و، در نتیجه، همسانی روزافزون با فارسی در سطوح مختلف زبانی که چرخه‌ی انتقال گویش را مختل کرده و آن را در مسیر کم‌رنگ شدن قرار داده است.

واژه‌های کلیدی: عربی خراسان، گویش عربی توتسک، تماس زبانی، تغییرات صرفی.

مقدمه

در شهرستان نهبندان، جنوب استان خراسان جنوبی، گویش‌های مختلفی به زبان‌های فارسی، عربی و بلوچی وجود دارد. زبان عربی در این شهرستان در منطقه‌ی عربخانه، در کنار زبان فارسی، به کار می‌رود. مردم منطقه‌ی عربخانه با بیش از چهل روستا از جمله توتسک، تیغدر، سنجی، بورگان، زین‌آباد، خسروی و حسن‌آباد جمالی با گویش‌های متنوعی به عربی سخن می‌گویند. گویش‌های عربی منطقه‌ی عربخانه از آن دسته گویش‌هایی محسوب می‌شوند که پژوهشی درباره‌ی آن‌ها انجام نشده است. توتسک، آبادی‌ای کوچک از توابع دهستان عربخانه، در شهرستان نهبندان در استان خراسان جنوبی قرار دارد. حدود اربعه‌ی این روستا از شمال به روستای سریخان، از جنوب به روستای نائمه، از شرق به روستای سنجی و عبدالآباد و از غرب به رودخانه‌ی بورگان محدود می‌شود. این روستا به مختصات طول جغرافیایی ۵۹ درجه و ۴۲ دقیقه، عرض جغرافیایی ۳۲ درجه و ۰۹ دقیقه و ارتفاع متوسط ۱۶۴۶ متر در ۶۰ کیلومتری شمال غرب شهر شوسف قرار گرفته است. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۸: ۱۳۸).

علت انتخاب این روستا، برای موضوع پژوهش، جمعیت نسبتاً زیاد این روستا در مقایسه با سایر روستاهای منطقه است. تعداد زیادی از اهالی این روستا، به دلیل خشک‌سالی‌های پی‌درپی به شهرها مهاجرت کرده‌اند. شغل ساکنان روستای توتسک، مثل بقیه‌ی روستاهای عربخانه،

کشاورزی و دامداری است. زبان اهالی این روستا و رودخانه‌ی بورگان و بسیاری از روستاهای منطقه‌ی عربخانه هنوز عربی است. هرچند این گویش عربی در طی سده‌ها تحت تأثیر زبان فارسی قرار گرفته، ولی واژه‌ها و ساختارهای صرف و نحو عربی هنوز کاربرد دارند.

جامعه به سرعت در حال تغییر است و به تبع آن زبان نیز دچار تغییر و تحول می‌شود. عواملی مانند جهانی‌شدن، توسعه‌ی آموزش و پرورش، مهاجرت‌ها، گسترش سواد و گسترش وسایل ارتباط جمعی از قبیل مطبوعات و اینترنت نه تنها گویش‌های محلی بلکه زبان را تحت تأثیر قرار داده است تا آنجا که بعضی گویش‌های محلی در حال فراموشی و از بین رفتن است.

غفلت از زوال گویش‌های محلی در تعاملات روزمره، به فراموشی بخشی از میراث ناملموس شامل روایت‌ها، افسانه‌ها و خاطرات نیاکان دامن می‌زند و در نهایت به از بین رفتن سرمایه‌های فرهنگی جامعه منجر می‌شود (محمودی، ۱۳۹۵: ۱۶). گویش‌ها نه تنها ابزار تکلم بلکه مخزن دانش، هویت و شخصیت جوامع‌اند. تحت فشار فرهنگ‌های مسلط، بسیاری از زبان‌ها و گویش‌های بومی در حال نابودی‌اند که نتیجه‌ی آن گسست فرهنگی و فراموشی هویت جوامع است. تنوع و گوناگونی، قانون طبیعت و لازمه‌ی رشد و توازن جوامع است؛ بنابراین شناخت و حفظ گویش‌ها، ضرورتی علمی و فرهنگی برای جلوگیری از یکسان‌سازی مطلق و صیانت از حیات فرهنگی جوامع به شمار می‌آید (شیری، ۱۳۸۶: ۴۰).

دستگاه اشتقاقی مهم‌ترین فرایند واژه‌سازی در زبان عربی و یکی از ابزارهای مهم رشد و تقویت این زبان است؛ سرزندگی زبان عربی به سلامت و پویایی اشتقاق آن بستگی دارد. به این دلیل، زبان‌شناسان مسلمان، از همان آغاز، به اشتقاق اهمیت داده‌اند؛ بنابراین بررسی دستگاه اشتقاقی گویش روستاهای مذکور میزان برهم‌کنشی زبان عربی و زبان فارسی را نشان خواهد داد.

براین اساس، پژوهش حاضر درصدد است کیفیت ساخت واژه در گویش روستای توتسک را توضیح دهد و مشتقات فعلی و اسمی چندین ریشه را همراه با مثال -در حدّ توان- بررسی نماید و به این پرسش پاسخ دهد که گویش عربی توتسک به چه روشی واژه می‌سازد و قواعد اشتقاق و واژه‌سازی در گویش مذکور چه تفاوتی با واژه‌سازی در عربی معیار دارد. به نظر می‌رسد در پاسخ به این سؤال می‌توان این فرضیه را به آزمون گذاشت که فرایند اشتقاق و واژه‌سازی در گویش مذکور، به دلیل مجاورت با فارسی زبانان، تفاوت‌هایی اساسی با عربی معیار یافته است.

گویش‌های عربی به‌عنوان بخشی از میراث ناملموس فرهنگ در خراسان درخور توجه و تأمل بیشتر است؛ دوام و سیر دگرگونی‌های این زبان در میان فارسی‌زبانان در طول قرن‌ها از منظر فرهنگی و تاریخی اهمیت دارد و تنوع و تعامل گویش‌های مختلف فارسی، بلوچی و عربی را در این منطقه به‌طور مصداقی نشان می‌دهد. این گویش خاص عربی در میان تمام گویش‌های زبان عربی، در خراسان جنوبی، شکل و قوام گرفته است و بررسی آن به‌عنوان پدیده‌ای منحصربه‌فرد در پیوند با سایر زبان‌ها می‌تواند در بازشناسی هویت زبانی و فرهنگی خراسان مؤثر باشد؛ چنان که اهتمام نورزیدن به آن موجب نابودی تدریجی آن مثل گویش‌های عربی در تربت‌حیدریه و سرخس خواهد شد. اختلاط عرب‌ها و ایرانی‌ها در منطقه‌ی عربخانه و تأثیر و تأثرات آن‌ها سبب شده است که در جملات روزمره‌ی آن‌ها تفاوت‌هایی ایجاد شود. بررسی سازوکار واژه‌سازی این گویش، پس از صدها سال تعامل با زبان فارسی، مغفول مانده و درخور پژوهش و اعتناست؛ زیرا بررسی زبان‌ها و گویش‌های محلی هم باعث غنای زبان و گویش معیار می‌شوند و هم، در شناسایی گذشته‌ی زبان و سیر تحولات آن، محققان را یاری خواهند کرد.

پیشینه‌ی پژوهش

درباره‌ی گویش‌های عربخانه پژوهش‌های اندکی انجام شده است؛ دسته‌ی نخست به پژوهش‌هایی اختصاص دارد که به معرفی و بررسی منطقه‌ی عربخانه به‌طور کلی می‌پردازد؛ پایان‌نامه‌ی بررسی گویش عربی منطقه عربخانه و مقایسه آن با عربی کلاسیک نوشته‌ی آموزگار (۱۳۸۰) از این جمله است. دسته‌ی دوم پژوهش‌هایی را دربرمی‌گیرد که به بررسی صرفی واژگانی گویش پرداخته‌اند؛ برای نمونه خسروی (۱۴۰۱) در پایان‌نامه‌اش به بررسی صرفی اسم عربی در گویش روستای دره‌چرم از شهرستان درمیان پرداخته است. همچنین مقاله‌ای با عنوان «بررسی گویش عربی جنوب خراسان» از سیدی و جانی (۱۳۸۷) چاپ شده که بیشتر به گویش عربی درمیان در شمال شرقی استان خراسان جنوبی پرداخته است. دسته سوم به پژوهش‌هایی اختصاص دارد که تأثیرپذیری گویش از زبان فارسی را بررسی کرده‌اند. نوروزی و قربانی جویباری (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر فعل اسنادی فارسی بر ساختمان فعل در گویش عربی

عربخانه» فعل اسنادی فارسی در گویش عربی روستای خسروآباد را مورد پژوهش قرار داده‌اند. مقاله‌ی قربانی جویباری و صالحی (۱۳۹۹) نیز به تأثیر پذیری نظام فعلی گویش عربی شهرستان درمیان از گویش فارسی اختصاص دارد. در مقاله‌ی سام‌خانی و همکاران (۱۴۰۱) تأثیرپذیری فرهنگ و گویش عربی عربخانه از فرهنگ و گویش‌های فارسی خراسان جنوبی مورد بررسی قرار گرفته است. باین‌حال، در هیچ یک از این منابع دستگاه اشتقاقی گویش عربی در روستایی از روستاهای عربخانه بررسی نشده است.

روش تحقیق

داده‌ها و اطلاعات مربوط به گویش عربی توتسک، علاوه بر منابع کتابخانه‌ای، از روش میدانی، گفتگو با گویشوران و مصاحبه‌ی مستقیم به دست آمده است. در انتخاب افراد به عواملی از جمله میزان سواد، سن و شغل گویشوران توجه شده است. جامعه‌ی آماری این پژوهش شامل ۲۰ گویشور مرد و زن در بازه‌ی سنی ۴۰ تا ۸۰ سال است. از این تعداد ۱۴ نفر بی‌سواد و ۶ نفر تحصیلات دانشگاهی دارند. این پژوهش دستگاه اشتقاقی و تصریفی گویش عربی توتسک را در امر واژه‌سازی، با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی، بررسی کرده است. چهارچوب نظری این پژوهش بر مبنای صرف عربی سنتی است و تحلیل داده‌ها براساس مقایسه صورت‌های صرفی گویش مورد مطالعه با ساخت‌های متناظر در عربی معیار انجام می‌گیرد. در این چهارچوب، ساخت‌های فعلی، اسمی و مشتق از حیث ریشه، وزن، اشتقاق و تصریف بررسی می‌شوند تا ویژگی‌های صرفی گویش و نیز وجوه اشتراک و افتراق آن با عربی معیار، به‌صورت روشمند، توصیف و تبیین گردد. واژه‌ها و جمله‌هایی که از روستای توتسک در این مقاله آمده است، برای بررسی علمی‌تر آوانگاری شد و داخل قلاب آمد. الفبای آوانگاری برای ثبت این گویش عربی از کتاب درآمدی بر آواشناسی زبان عربی و تجوید قرآن استخراج شد (زندى، ۱۳۸۹: ۴۳-۴۵). شایان ذکر است که در کنار این منبع، کتاب *التشکیل الصوتی فی اللغة العربیه* نیز به‌عنوان منبعی ارزشمند در حوزه‌ی آواشناسی عربی بررسی شد. با مقایسه‌ی دو کتاب مشخص گردید که نماد آوانگاری اکثر صامت‌ها در هر دو منبع یکسان است؛ با این تفاوت که در سه صامت (جیم، شین و عین) اندکی اختلاف وجود دارد.

جدول ۱: صامت‌های گویش روستای توتسک

ردیف	صامت‌ها	نشانه‌ی آوایی	ردیف	صامت‌ها	نشانه‌ی آوایی
1	ء	[ʔ]	17	ص	[s]
2	ب	[b]	18	ض	[d]
3	پ	[p]	19	ط	[t]
4	ت	[t]	20	ظ	[ð]
5	ث	[θ]	21	ع	[ʕ]
6	ج	[dʒ]	22	غ	[ɣ]
7	چ	[tʃ]	23	ف	[f]
8	ح	[h]	24	ق	[q]
9	خ	[x]	25	ک	[k]
10	د	[d]	26	گ	[g]
11	ذ	[ð]	27	ل	[l]
12	ر	[r]	28	م	[m]
13	ز	[z]	29	ن	[n]
14	ژ	[ʒ]	30	و	[w]
15	س	[s]	31	هـ	[h]
16	ش	[ʃ]	32	ی	[y]

جدول ۲: مصوت‌های گویش روستای توتسک

ردیف	نام مصوت	شکل مصوت	نشانه‌ی آوایی
1	فتحه (مصوت کوتاه)	َ	[a]
2	کسره (مصوت کوتاه)	ِ	[ɪ]
3	ضمه (مصوت کوتاه)	ُ	[u]
4	آی کشیده (مصوت بلند)	آ	[ā]
5	ای (مصوت بلند)	ی	[ī]
6	او (مصوت بلند)	و	[ū]

علم اشتقاق

اشتقاق، در زبان عربی، انواع گوناگون دارد، اما هر گاه به طور عام مطرح شود، اشتقاق صرفی یا اشتقاق صغیر منظور است. ابن فارس (بی تا: ۲۴) در مقدمه‌ی معجم مقاییس *اللغة* با روش خود، که بازگرداندن مفردات هر ماده به اصول معنوی مشترک آن‌هاست، عملاً قاعده‌ی اشتقاق را به کار گرفته و هدف از تألیف کتاب را «إطراد قاعدة الاشتقاق» دانسته. بنابراین از دیدگاه او، اشتقاق عبارت است از: بازگرداندن کلمات هم‌ریشه به یک معنای اصلی مشترک. اشتقاق را در لغت به معنای نصف یک چیز و در اصطلاح عبارت دانسته‌اند از گرفته شدن کلمه‌ای از کلمه‌ی دیگر به شرط اینکه بین دو کلمه در لفظ، معنا و ترتیب حروف تناسب باشد و در صیغه با هم مغایرت داشته باشند. غلائینی (۲۰۰۴: ۱۵۴). به عبارتی دیگر: «تولید برخی از الفاظ از الفاظ دیگر و ارجاع آن‌ها به یک اصل که مشخص کننده‌ی ریشه‌ی آن‌هاست؛ این اصل، هم نشانگر معنای مشترک و اصلی الفاظ و هم گویای معنای اختصاصی و جدید آن‌ها می باشد». (صبحی، ۲۰۱۴: ۱۷۴). اما علم اشتقاق از نظر عبدالله امین (۲۰۰۰: ۱) و ابن درید (۱۹۹۱: ۲۶) عبارت است از گرفتن کلمه‌ای از یک کلمه یا بیشتر با رعایت تناسب بین مشتق و مشتق‌منه در لفظ و معنا. به نظر می‌رسد این تعریف تمامی انواع اشتقاق را دربرمی‌گیرد. عبدالله امین بخش زیادی از کتاب خود، *الأشتقاق*، را به اشتقاق صرفی و صغیر اختصاص داده است. این کتاب، در کنار سایر کتاب‌های صرفی و نحوی، نسخه‌ی اساس ما در این پژوهش است.

اصل اشتقاق در گویش روستای توتسک: مصدر یا فعل

براساس دیدگاه غالب، اصل در عربی معیار، مصدر است. مصدرهای ثلاثی مجرد، سمعی و بی‌قاعده‌اند و مصادر مزید، قیاسی‌اند. به نظر می‌رسد مصادر مجرد در این گویش عربی به‌ندرت کاربرد دارند؛ گویشوران، صیغه‌ی اول فعل ماضی را به جای مصادر ثلاثی و رباعی مجرد بیان می‌کردند. در پایان‌نامه‌ی آموزگار (۱۳۸۰: ۱۸۶-۱۸۷) نیز به این نکته تصریح شده که مصادر، در گویش‌های گوناگون منطقه‌ی عربخانه، فاقد علامت و نشانه‌اند و تنها با تغییر حرکات فعل می‌توان آن را به شکل مصدر عنوان کرد.

گفتنی است مصادر ثلاثی مزید در این گویش غالباً همراه فعل‌های مرکب (اسم یا صفت + عنصر فعلی) تحت تأثیر زبان فارسی به کار می‌رود.

جدول ۳: نمونه‌هایی از مصادر ثلاثی مزید در عربی معیار و معادل آن‌ها در گویش موردنظر

فارسی	مصادر عربی معیار	مصادر گویش عربی
تحمّل کردن	تَحْمَلٌ	تَحْمَلٌ سَوَّ [taħammul sawwa]
ایمان آوردن	ایمان	ایمان جِبْ [ʔimān dʒib]
دست دادن	مَصَافَحَةٌ	اِیدْ اِنتْ [ʔid ʔint]
تفریح کردن	تَفْرِیح	تَفْرِیح سَوَّ [tafrīḥ sawwa]
اشاره کردن	اِشَارَةٌ	اِشَارَه سَوَّ [ʔiŠara sawwa]
ازدواج کردن	ازدواج	اِزْدَوَاج سَوَّ [ʔizdiwādʒ sawwa]

از آنجایی که مصادر ثلاثی مجرد در گویش مذکور غالباً به همان شکل صیغه‌ی اول فعل ماضی به کار می‌رود و مصادر ثلاثی مزید آن نیز بر خلاف عربی معیار غالباً به صورت مرکب (اسم یا صفت + عنصر فعل) دیده می‌شود، می‌توان گفت مصدر، در این گویش، اصالت ندارد یا کاربردی بسیار محدود دارد.

این مسئله در آموزش صرف نیز مطرح است که مصدر اصل است یا فعل ماضی. دانشمندان مکتب نحوی بصره مصدر را اصل مشتقات می‌دانند؛ زیرا برخلاف فعل، که بر دو چیز یعنی کار و زمان آن دلالت می‌کند و امری مرکب است، مصدر امری بسیط و نشان‌دهنده‌ی مطلق عمل است، ولی دانشمندان مکتب نحوی کوفه، فعل را ریشه‌ی مشتقات می‌دانند؛ چون مصدر به هنگام صرف شدن یک فعل در مرتبه‌ی بعد از فعل قرار می‌گیرد. (عبدالتواب، ۱۳۶۷: ۳۲۹). ابن انباری (بی‌تا: ۱۹۶-۱۹۲) دلایل کوفیان را در این که مصدر مشتق از فعل است یا بصریان در این که فعل مشتق از مصدر است، به تفصیل بیان می‌کند.

اشتقاق از اسم‌های معانی و اعیان

عبدالله امین در کتاب *الاشتقاق* بیان می‌کند که عرب‌ها فعل‌ها را از اسم‌های معانی جامد اشتقاق کردند و سپس مصدرها و همه‌ی اسم‌ها را از این فعل‌ها گرفتند. از جمله اسم‌های معانی جامد می‌توان به اسم‌های عدد و اسم‌های زمان اشاره کرد. مثلاً از عدد «ثَلَاثَةٌ»، فعل «أَثَلْتَ الْقَوْمَ»: سه نفر شدند را ساخته‌اند یا از «الشَّتَاءُ»، فعل «أَشْتُوْا»: وارد زمستان شدند را ساخته‌اند (امین، ۲۰۰۰، ۲۰-۱۵).

در عربی روستای توتسک، برخلاف عربی فصیح، نه‌تنها از اعداد، اسم و فعلی یافت نشد بلکه روشن شد تنها عدد یک به عربی است و سایر اعداد اصلی و ترتیبی به زبان فارسی است. مثال: یکی از آن‌ها به من گفت.

فَلَا حُدَّ مِنْ ذَٰلِكَ إِلَّا غَال [falāḥud min ḏāluk ?ili gāl].

سه زن و دو مرد آنجا بودند.

سَهْ تَا إِمْرِيْتُ وَ دُو تَا إِرْجِلْ هُنَّ چَنَو [si tā ?imrayit wu du tā ?irdzil hun činaw].

باید چهار خروار گندم بخرم.

رِدْ چِهَارْ خَرَوَارْ حُنْطَهْ أَشْر [rid čihār xarwār hunṭa ?ašri].

اما اشتقاق از اسم‌های زمان در گویش عربی روستای توتسک به فراوانی به کار می‌رود و فعل‌های متعددی در این گویش از اسم گرفته شده‌اند. مثال:

آن‌ها زود شام می‌خورند و می‌خوابند.

ذَٰلِكَ تَنْدُ يَتَعَشُّونَ وَ يَنِمُونَ [ḏāluk tind yitiʔaššūn wu yinimūn].

در این جمله، فعل «يَتَعَشُّونَ» [yitiʔaššūn] همچون عربی معیار از کلمه‌ی «عَشاء»، که دلالت بر زمان دارد، مأخوذ است. گویشوران روستای توتسک ابراز می‌داشتند که فعل «يَتَعَشُّونَ» [yitiʔaššūn] بیشتر در قدیم رایج بوده، ولی امروزه نسل جدید، به جای آن، «عِشَ يَأْكُلُونَ» [ʔiʃa ya?kulūn]: شام می‌خورند، را به کار می‌برند.

آن‌ها سحری می‌خورند.

أُهُمْ يَتَسَحَّرُونَ [ʔuhum yitisahḥarūn].

در این جمله، فعل «يَتَسَحَّرُونَ» [yitisahharūn] از کلمه‌ی «سحر»، که دلالت بر زمان دارد، گرفته شده است. این فعل در عربی معیار هم به کار می‌رود. همچنین از کلمه‌ی صبح، مثل فعل ذیل مشتق کرده‌اند که بعید به نظر می‌رسد در عربی معیار به این شکل به کار رفته باشد. اگر صبحانه نخورده‌اید تا برایتان صبحانه بیاورم.

اگر مِمْتَصَّبَحِينَ تِ أَجِيبُ إِلَکُمْ إِرْيُوْکُ [ʔagar mimitṣabḥīn ti ʔadʒīb ʔilikum ʔiryūg] گاهی نیز به جای «مِمْتَصَّبَحِينَ» [mimitṣabḥīn] کلمه‌ی «مِمْتَرِیْکِیْنُ» [mimitraygīn] را به کار می‌برند.

عبدالله امین همچنین معتقد است عرب‌ها به اشتقاق فعل از اسم‌های اعیان دست زده‌اند. از جمله اسم‌های اعیان می‌توان به اسم‌های قبایل، اسم‌های خویشاوندان، اسم‌های مکان و اسم‌های اعضای بدن اشاره کرد. برای مثال، از اسم قبیله‌ی تمیم، فعل «تَمَّمَ» به قبیله‌ی تمیم منسوب است. یا از «عَمَ» فعل «عَمَمَ»: عمو شد، گرفته شده است. (همان: ۲۷-۳۲). أَتْهَمَ السَّائِرُ: مسافر وارد تهامه شد. أَعْرَقَ الْقَوْمُ: قوم وارد عراق شدند. أَشَامَ الرَّجُلُ: مرد وارد شام شد. در این جمله‌ها، فعل‌های «أَتْهَمَ»، «أَعْرَقَ»، «أَشَامَ» از اسم‌های مکان: تهامه، عراق و شام گرفته شده است (همان: ۲۳-۲۷؛ فیاض، ۱۹۹۰: ۶۶) یا «صُدِرَ»: شکا صَدَرَه. سینه‌ی او به درد آمد، مشتق از اعضای بدن است (امین، ۲۰۰۰: ۴۲).

عرب‌ها، علاوه بر آن، از صداها و اصوات نیز فعل ساخته‌اند؛ به عبارتی دیگر اشتقاق از اسم‌های اعیان بعد از پیشرفت زبان بوده و اشتقاق از صداها قبل از پیشرفت زبان بود. «خَرَّ أَلْمَاءُ» و «خَرَّبَ» در این دو جمله فعل‌های «خَرَّ» و «خَرَّبَ» از اسم صوت «خَرِخَر» گرفته شده است (همان: ۱۲۵-۱۳۰). مثال‌های دیگر برای اشتقاق، از اسم‌های صوت، مانند «مَوَّتَ الْهَرَّةُ»: گربه میومو کرد، از صدای گربه و «عَوَى الذَّنْبُ» گرج زوزه کشید، از صدای گرج و «غاقَ الْغُرَابُ» کلاغ غار غار کرد، از صدای کلاغ (شکیب انصاری، ۱۳۷۵: ۲۱۰).

عبدالله امین (۲۰۰۰: ۱۴۷) در کتاب *لاشتقاق* می‌گوید که عرب‌ها در کنار اشتقاق کلمات از مصدر، به اشتقاق از اسم‌های اعیان نیز دست زده‌اند. دلیل آن‌ها این است که هر یک از اسم‌های اعیان اصل و ریشه‌ی کلماتی‌اند که از ماده‌ی آن مشتق شده است؛ زیرا معقول نیست که افعال «تَأَبَّلَ» شتر را گرفت، «تَأَرَّضَ» به زمین چسبید و «تَبَنَّى» کسی را به فرزندی گرفت قبل از

الفاظ «إِبْلُ»، «أَرْضُ» و «إِبْنُ» ساخته شده باشند. قوی‌تر و واضح‌تر از دلیل مذکور این دلیل است که عرب‌ها اسم‌های غیرعربی را نخست مُعَرَّب می‌کرده‌اند و آن‌گاه مصادر، افعال و کلمات دیگری را از آن‌ها مشتق می‌کرده‌اند؛ زیرا نمی‌توان گفت که آن‌ها، پیش از عربی کردن کلمات بیگانه، به اشتقاق مصادر، افعال و... از این کلمات دست زده‌اند؛ بنابراین مثلاً کلمه‌ی لگام را نخست به صورت «لجام» تعریب نموده و سپس فعل «أَلَجَمَ» را مانند «أَلَجَمَ الْفَرَسَ»: (اسب را لگام زد) از آن مشتق کرده‌اند.

در گویش عربی روستای توتسک همانند عربی فصیح، اشتقاق از اسم‌های اعیان مشاهده می‌شود و این اشتقاق گاهی اوقات مطابق با عربی معیار است و گاهی اوقات نیز به شکل مرکب (اسم یا صفت + عنصر فعلی) است: مادرت نان می‌پزد.

أَمَّا كُ خُبَزُ تَخَبِزُ [?ummāk xubuz taxabiz] .

در این مثال، فعل «تَخَبِزُ» [taxabiz] مثل عربی معیار از اسم ثلاثی «خُبَزُ» [xubuz] گرفته شده است.

مادر رضا شیر گوسفندان را می‌دوشد.

أُمُّ رِضَا تَحْلِبُ حَلِيبَ الْإِشَاوِيَّةِ [?iṣāwīha ?um riḍā taḥalib ḥilībal]

در این مثال نیز فعل «تَحْلِبُ» [taḥalib] مانند عربی معیار از اسم ثلاثی مزید «حَلِيبُ» [ḥilīb] گرفته شده است.

در مواردی هم کلمه‌ای از اسم‌های اعیان گرفته نشده است، بلکه به همراه اسم عین، فعل ساخته می‌شود. مثال: شیر پنیر شد.

الْحَلِيبُ جَبَنُ إِسْتِ [?alḥilīb dʒiban ?ista].

او را معاینه کردم.

ذَاكَ مَعَايِنَه سَيَّتَه [?ḏāk muṣāyini sayyitah].

این گویش در این دو مثال و البته مثال‌های بسیار دیگری از طریق ترکیب مانند زبان فارسی فعل می‌سازد؛ یعنی برخلاف عربی معیار، که براساس فرایند اشتقاق، واژه می‌سازد، در گویش مذکور، از فرایند ترکیب هم واژه می‌سازند؛ شیر پنیر شد، در عربی معیار «تَجَبَّنَ اللَّبَنُ» است و از اسم عین و ذات، فعل ساخته شده، اما «الْحَلِيبُ جَبَنُ إِسْتِ» در گویش مذکور ترکیبی است.

در مقاله‌ی « تأثیرپذیری نظام فعلی گویش عربی شهرستان درمیان از گویش فارسی » ذکر شده است که در گویش‌های عربی خراسان جنوبی فعل‌های مرکبی وجود دارد که از دو عنصر واژگانی (یک اسم یا صفت به اضافه یک همکرد) تشکیل می‌شوند. (قربانی جویباری و صالحی، ۱۳۹۹: ۱۵۸).

اشتقاق از صداها هم در گویش مذکور همانند اشتقاق از اسم‌های اعیان است؛ به این ترتیب که غالب اوقات، فعل‌های مشتق شده از اسم صوت به شکل ترکیبی به کار می‌روند و به‌ندرت در این گویش از یک صوت، فعل ساخته می‌شود. مثال: سگ هاپ هاپ می‌کند.

الچَلْب يَنْبِحُ [ʔalʕalb yinbiḥ] .

در این مثال از صدای سگ، «نِباح»، فعل « يَنْبِحُ » [yinbiḥ] مانند عربی فصیح گرفته شده است.

فعل ماضی در عربی معیار و گویش عربی توتسک

اشتقاق فعل در صرف عربی به این شرح است: ماضی معلوم از مصدر، مضارع معلوم و ماضی مجهول از ماضی معلوم، امر معلوم و مضارع مجهول از مضارع معلوم و امر مجهول از مضارع مجهول (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۴۶). سیبویه در تعریف فعل می‌گوید: فعل کلمه‌ای است که از لفظ دال بر حدث (مصدر) گرفته شده است و به ماضی، مضارع و امر تقسیم می‌شود (سیبویه، ۱۹۸۸: ۱۲)؛ در این تعریف تصریح شده که همه‌ی افعال ماضی، مضارع و امر از مصدر گرفته شده‌اند.

مصدر به عقیده‌ی بیشتر نحویان - همان‌طور که گذشت - اصل اشتقاق است و فعل ماضی معلوم و ثلاثی مجرد از مصدر گرفته می‌شود؛ به این منظور، حرف یا حروف زاید مصدر را باید حذف کرد و فاء‌الفعل و لام‌الفعل را مفتوح و عین‌الفعل را متحرک کرد. نوع حرکت عین‌الفعل در ماضی، سماعی است؛ بنابراین ماضی ثلاثی مجرد معلوم به یکی از سه وزن «فَعَلَ»، «فَعِلَ» و «فَعُلَ» می‌آید، مانند اَلذَّهَابُ-ذَهَبَ، اَلسَّلَامَةُ-سَلِمَ و اَلْحُسْنُ-حَسُنَ.

ماضی مجهول از ماضی معلوم گرفته می‌شود؛ به این صورت که اگر ماقبل آخر، مکسور نباشد، مکسور و حروف متحرک پیش از آن را (که در ثلاثی فقط فاء‌الفعل است) مضموم می‌کنیم. صیغه‌های دیگر نیز با افزوده کردن (ا و ت تا ن تَ ثَمَّا تُم تِ ثَمَّا تُنَّ تِ نا) به آخر صیغه‌ی اول

ساخته می‌شوند. حرکت لام‌الفعل در صیغه‌ی سوم، مضموم و از صیغه‌ی ششم به بعد، ساکن می‌شود (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۴۹-۶۱).

در گویش توتسک مصدری یافت نشد و به نظر می‌رسد بقیه‌ی صیغه‌های فعل ماضی به جز صیغه‌های مثنی از صیغه‌ی اول فعل ماضی گرفته می‌شود. همچنین صیغه‌های فعل ماضی در عربی فصیح از نظر آوایی با صیغه‌های گویش عربی توتسک تفاوت دارند، ولی از نظر جنس با هم مطابقت دارند. علاوه بر این، در گویش توتسک، در صرف غالب افعال ماضی معلوم، صیغه‌های مفرد مذکر مخاطب و متکلم وحده، یکسان است و با قرینه‌ی موجود باید آن‌ها را از همدیگر تشخیص داد. در این گویش، ساختار فعل ماضی مجهول، مطابق با عربی معیار نیست و آن‌ها را برای مجهول کردن افعال ماضی به باب انفعال می‌برند (مصاحبه با گویشوران محلی، ۱۳۹۷).

جدول ۴: صرف فعل معلوم و مجهول ماضی در گویش عربی توتسک

گویش عربی توتسک		عربی فصیح		
ماضی		ماضی		
مجهول	معلوم	مجهول	معلوم	صیغه
إِنْجَتَبَ [ʔinčitab]	جَتَبَ [čitab]	كُتِبَ	كَتَبَ	لِلْغَائِبِ
-	-	كُتِبَا	كَتَبَا	لِلْغَائِبَيْنِ
إِنْجَتَبُوا [ʔinčatbin]	جَتَبُوا [čitibaw]	كُتِبُوا	كَتَبُوا	لِلْغَائِبِينَ
إِنْجَتَبَتْ [ʔinčitibat]	جَتَبَتْ [čitibat]	كُتِبَتْ	كَتَبَتْ	لِلْغَائِبَةِ
-	-	كُتِبَتَا	كَتَبَتَا	لِلْغَائِبَتَيْنِ
إِنْجَتَبَتْ [ʔinčatbit]	جَتَبَتْ [čitiban]	كُتِبْنَ	كَتَبْنَ	لِلْغَائِبَاتِ
إِنْجَتَبَ [ʔinčitib]	جَتَبَ [čitabt]	كُتِبَتْ	كَتَبَتْ	لِلْمُخَاطَبِ
-	-	كُتِبْتُمَا	كَتَبْتُمَا	لِلْمُخَاطَبَيْنِ
إِنْجَتَبُوا [ʔinčatbin]	جَتَبُوا [čitabtu]	كُتِبْتُمْ	كَتَبْتُمْ	لِلْمُخَاطَبِينَ
إِنْجَتَبَا [ʔinčatba]	جَتَبَا [čitati]	كُتِبَتْ	كَتَبَتْ	لِلْمُخَاطَبَةِ
-	-	كُتِبْتُمَا	كَتَبْتُمَا	لِلْمُخَاطَبَتَيْنِ
إِنْجَتَبَتْ [ʔinčatbit]	جَتَبَتْ [čitabtan]	كُتِبْنَّ	كَتَبْنَّ	لِلْمُخَاطَبَاتِ
إِنْجَتَبَتْ [ʔinčitabt]	جَتَبَتْ [čitabt]	كُتِبَتْ	كَتَبَتْ	لِلْمَتَكَلِّمِ وَحْدَهُ
إِنْجَتَبْنَا [ʔinčitabna]	جَتَبْنَا [čitabna]	كُتِبْنَا	كَتَبْنَا	لِلْمَتَكَلِّمِ مَعَ الْغَيْرِ

فعل مضارع در عربی فصیح و گویش عربی توتسک

فعل مضارع معلوم و ثلاثی مجرد از ماضی ساخته می‌شود. یاء مفتوحه بر سر صیغه‌ی اول ماضی افزوده می‌شود و فاء الفعل ساکن می‌گردد و لام الفعل مضموم می‌شود، اما حرکت عین الفعل، سماعی است و ممکن است مفتوح، مکسور یا مضموم باشد. پس بر یکی از سه وزن «یَفْعَلُ، یَفْعِلُ، یَفْعُلُ» می‌آید، ولی صیغه‌ی اول مضارع مجهول از مضارع معلوم آن گرفته می‌شود؛ به این روش که حرف یاء در اول آن مضموم و حرف ماقبل آخر آن، مفتوح می‌شود. مضارع مجهول فقط یک وزن دارد: «یَفْعَلُ».

ساخت فعل مضارع در گویش عربی توتسک با فعل مضارع در عربی فصیح شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارد. در این گویش، ساخت فعل مضارع معلوم و صیغه‌هایش به همان روش عربی معیار است؛ یعنی همانند عربی معیار بر سر صیغه‌ی اول ماضی «یاء» می‌آید، با این تفاوت که در عربی معیار حرکت «یاء» در فعل‌های ثلاثی مجرد، فتحه است، ولی در گویش مذکور حرکت «یاء» فتحه، کسره و یا ضمه است. تفاوت دیگر صیغه‌های فعل مضارع گویش مذکور با عربی معیار در تعداد صیغه‌هاست که در گویش مذکور تعداد صیغه‌ها از چهارده صیغه‌ی عربی فصیح به ده صیغه در گویش مذکور کاهش می‌یابد و در تمام صیغه‌های فعل مضارع حرکت حرف آخر برخلاف عربی معیار همواره ساکن است. روشن است که صیغه‌های فعل مضارع از نظر آوایی با صیغه‌های گویش عربی توتسک تفاوت دارند، ولی از نظر جنس با هم مطابقت دارند.

گفتنی است ساختار فعل مضارع مجهول، در گویش مذکور، مطابق با عربی معیار نیست. فعل مضارع مانند فعل ماضی برای مجهول شدن به باب انفعال می‌رود (مصاحبه با گویشوران محلی، ۱۳۹۷). مثال: درس نوشته می‌شود. الدرسُ یُنچِتَبُ [ʔaldars yinčitib].

جدول ۵: صرف فعل معلوم و مجهول مضارع در عربی فصیح و گویش عربی توتسک

عربی فصیح		گویش عربی توتسک	
مضارع		مضارع	
صیغه	معلوم	مجهول	مجهول
لِغَائِبُ	يَكْتُبُ	يَكْتُبُ	يَنْجُتِبُ [yinčitib]
لِلْغَائِبِينَ	يَكْتُبَانِ	يَكْتُبَانِ	-
لِلْغَائِبِينَ	يَكْتُبُونَ	يَكْتُبُونَ	يَنْجُتِبُونَ [yinčitbūn]
لِلْغَائِبَةِ	تَكْتُبُ	تَكْتُبُ	تَنْجُتِبُ [tinčitib]
لِلْغَائِبَتَيْنِ	تَكْتُبَانِ	تَكْتُبَانِ	-
لِلْغَائِبَاتِ	يَكْتُبْنَ	يَكْتُبْنَ	يَنْجُتِبْنَ [yinčatban]
لِلْمُخَاطَبِ	تَكْتُبُ	تَكْتُبُ	تَنْجُتِبُ [tinčitib]
لِلْمُخَاطَبِينَ	تَكْتُبَانِ	تَكْتُبَانِ	-
لِلْمُخَاطَبِينَ	تَكْتُبُونَ	تَكْتُبُونَ	تَنْجُتِبُونَ [tinčatbūn]
لِلْمُخَاطَبَةِ	تَكْتُبِينَ	تَكْتُبِينَ	تَنْجُتِبِينَ [tinčatbin]
لِلْمُخَاطَبَتَيْنِ	تَكْتُبَانِ	تَكْتُبَانِ	-
لِلْمُخَاطَبَاتِ	تَكْتُبْنَ	تَكْتُبْنَ	تَنْجُتِبْنَ [tinčitban]
لِلْمَتَكَلِّمِ وَحْدَهُ	أَكْتُبُ	أَكْتُبُ	أَنْجُتِبُ [ʔančitib]
لِلْمَتَكَلِّمِ مَعَ الْغَيْرِ	نَكْتُبُ	نَكْتُبُ	نَنْجُتِبُ [ninčitib]

فعل امر در عربی فصیح و گویش عربی توتسک

فعل امر معلوم، در گویش مذکور، همانند عربی معیار از فعل مضارع گرفته می‌شود، ولی ساختمان اشتقاقی فعل امر در گویش عربی توتسک با عربی معیار تفاوت دارد؛ در عربی معیار بر سر شش صیغه‌ی غائب و دو صیغه‌ی متکلم «لِ» امر افزوده می‌شود و آخر فعل مجزوم می‌گردد، ولی در گویش عربی توتسک برای ساختن فعل امر غائب و متکلم، قید «رِدْ» [rid] به معنی «باید» بر سر فعل اضافه می‌شود، اما نون عوض از رفع از آخر فعل برداشته نمی‌شود.

امر حاضر در گویش عربی توتسک مانند عربی فصیح ساخته می‌شود؛ یعنی حرف مضارعه از ابتدای فعل حذف می‌گردد، در صورتی که مابعد حرف مضارعه، متحرک باشد، نیازی به افزودن همزه ندارد. مثال: «تِگُوم» [tigūm] (بلند می‌شوی) و فصیح آن «تَقُومُ» و فعل امر آن در گویش

توتسک «گوم» [gum] (بلند شو) و فصیح آن: «قُم» است. لازم به ذکر است گاهی اوقات در گویش مذکور با وجود متحرک بودن حرف بعد از حرف مضارعه مثل «تِچْتَبُون» [tičitbūn] (می‌نویسید) همچنان همزه، اضافه می‌شود:

«إِچْتَبُو» [ičitbū] به نظر می‌رسد این همزه با توجه به اصل فعل، در عربی معیار، «تِچْتَبُون» [tičitbūn] (تکْتَبُون) در گویش نیز اضافه می‌شود. اگر هم مابعد حرف مضارعه، ساکن باشد، همزه‌ای مطابق حرکت عین‌الفعل مانند عربی معیار به ابتدای فعل اضافه می‌شود؛ یعنی در صورت مضموم بودن عین‌الفعل، همزه نیز مضموم و در غیر این صورت، مکسور می‌شود مانند تُصَحَّب [tušhub] (می‌سازی) که فعل امر آن: أَصْحَبُ [ušhub] (بساز) می‌شود. همچنین در گویش مذکور هنگام ساختن فعل امر حاضر، مانند عربی معیار، نون عوض از رفع از آخر فعل حذف می‌شود. در مقاله‌ی «تأثیر فعل اسنادی فارسی بر ساختمان فعل در گویش عربی عربخانه» ذکر شده که ساخت فعل امر و غائب در این گویش، تحت تأثیر زبان فارسی، التزامی شده و بهتر است که آن را امر به شمار نیاوریم (نوروزی و قربانی جویباری، ۱۳۹۴: ۱۷۸)

در کتاب النحو/الوافی آمده است که امر، کلمه‌ای است که خود به تنهایی دلالت بر معنی و زمان مستقبل می‌کند، نه به واسطه‌ی لفظ دیگری مانند «لام امر». در فعل «لِتُخْرِجْ»: باید خارج شود، هر چند معنای طلب افاده می‌شود، ولی این معنا از «لام امر» که در اول آن است، فهمیده می‌شود، نه از خود صیغه‌ی مضارع؛ بنابراین نمی‌توان آن را امر نامید، بلکه فعل مضارع است. (حسن، ۱۹۷۵: ۴۸).

فعل امر مجهول در عربی فصیح مانند امر معلوم از مضارع مجهول گرفته می‌شود. برای ساختن هر یک از صیغه‌های چهارده‌گانه‌ی مضارع مجهول به امر مجهول، لام مکسور در اول هر یک از صیغه‌های چهارده‌گانه‌ی فعل مضارع افزوده و علامت رفع از آخر فعل حذف می‌شود، اما در گویش عربی توتسک، فعل امر مجهول از مضارع مجهول ساخته می‌شود؛ به این ترتیب که قید «رِدْ» [rid] به معنی «باید» به چهار صیغه‌ی امر غائب و دو صیغه‌ی امر متکلم و همچنین چهار صیغه‌ی امر حاضر آن افزوده می‌شود، ولی نون عوض از رفع از آخر فعل مضارع مجهول در این گویش حذف نمی‌شود. مثال: باید درس نوشته شود.

رِدْ الدرسُ یُنچِتیب [rid ?aldars yinčitib].

جدول ۶: صرف فعل معلوم و مجهول امر در عربی فصیح و گویش توتسک

گویش عربی توتسک		عربی فصیح		
امر		امر		
مجهول	معلوم	مجهول	معلوم	صیغه
رد ینچتیب [rid yinčitib]	رد ینچتیب [rid yičitib]	لِکْتُبْ	لِکْتُبْ	لِغَائِبْ
-	-	لِکْتُبَا	لِکْتُبَا	لِغَائِبِینْ
رد ینچتیبون [rid yinčitbūn]	رد ینچتیبون [rid yičitbūn]	لِکْتُبُوا	لِکْتُبُوا	لِغَائِبِینْ
رد تینچتیب [rid tinčitib]	رد تینچتیب [rid tičitib]	لِتُکْتُبْ	لِتُکْتُبْ	لِغَائِبَةُ
-	-	لِتُکْتُبَا	لِتُکْتُبَا	لِغَائِبَتِینْ
رد ینچتیبان [rid yinčatban]	رد ینچتیبان [rid yičitban]	لِکْتُبْنَ	لِکْتُبْنَ	لِغَائِبَاتْ
رد تینچتیب [rid tinčitib]	اچتیب [Ičitib]	لِتُکْتُبْ	اُکْتُبْ	لِلْمَخَاطِبْ
-	-	لِتُکْتُبَا	اُکْتُبَا	لِلْمَخَاطِبِینْ
رد تینچتیبون [rid tinčitbūn]	اچتیبوا [Ičitbū]	لِتُکْتُبُوا	اُکْتُبُوا	لِلْمَخَاطِبِینْ
رد تینچتیبان [rid tinčatban]	اچتیب [Ičitbi]	لِتُکْتُبِیْ	اُکْتُبِیْ	لِلْمَخَاطِبَةُ
-	-	لِتُکْتُبَا	اُکْتُبَا	لِلْمَخَاطِبَتِینْ
رد تینچتیبان [rid tinčatban]	اچتیبان [Ičitban]	لِتُکْتُبْنَ	اُکْتُبْنَ	لِلْمَخَاطِبَاتْ
رد آنچتیب [rid ?ančitib]	رد اچتیب [rid ?ačitib]	لَاکْتُبْ	لَاکْتُبْ	لِلْمَتَّکَلِمِ وَحْدَه
رد نینچتیب [rid ninčitib]	رد نیچتیب [rid ničitib]	لِنُکْتُبْ	لِنُکْتُبْ	لِلْمَتَّکَلِمِ مَعَ الْغَیْرِ

اما برای مجهول کردن فعل در گویش عربی عربخانه (توتسک) غالباً فعل را به باب انفعال می‌برند. آرزو آذری (۱۳۹۶: ۱۳۰) در پایان‌نامه‌ی خود تحت عنوان بررسی ساخت صرفی فعل در گویش عربی درمیان و مقایسه‌ی آن با عربی معیار به این نکته اشاره کرده که در گویش عربی منطقه‌ی درمیان (در شمال شرقی استان خراسان جنوبی) هم برای مجهول کردن فعل‌ها از باب انفعال استفاده می‌شود. البته در گویش عربی توتسک گاهی اوقات به جای باب انفعال از باب تفعّل نیز استفاده می‌شود. مانند استکان‌ها شکسته شدند (مصاحبه با گویشوران محلی، ۱۳۹۷).

الْفَنِجِینُ تِکَسَّرَنُ [ʔalfinidʒin tikassiran]

ریسمان‌ها بریده شدند.

الْحَبِلُ تِکْطَعَنُ [ʔaliħbil tigatʔiʕan]

خانه‌ها خراب شدند.

اَلْإِغْبَبُ تَخَرَّبَ [ʔalʔIgbab tixarriban]

مشتقات در عربی معیار و گویش توتسک

مشتقات اسمی در عربی معیار هشت اسم است: اسم فاعل، اسم مفعول، صفة مشبیه، اسم تفضیل، اسم مبالغه، اسم مکان، اسم زمان و اسم آلت. هر کدام از این انواع مشتقات به تفکیک در ذیل بررسی و با گویش توتسک مقایسه می‌شود.

اسم فاعل

اسم فاعل در عربی فصیح از ثلاثی مجرد بر وزن فاعل و از ثلاثی مزید بر وزن فعل مضارع آن می‌آید؛ به این ترتیب که حرف مضارع، تبدیل به میم مضموم و حرف ماقبل آخر، مکسور می‌شود. از آنجایی که افعال مزید در گویش عربی روستای توتسک مانند عربی معیار پر کاربرد نیستند، اسم فاعل‌های ثلاثی مزید نیز کاربرد کمی دارند. در این گویش، اسم فاعل از ثلاثی مجرد بر وزن‌های «فاعل» (فِعِل) [fiʕil]، «فَعْل» [faʕʕil] و «فَاعِل» [faʕul] ساخته می‌شود. مثال: او نویسنده است.

مذکر: ذاک چَتَّبَ هـ [ðāk čattib hu].

مؤنث: ذیچ چَتَّبَ هـ [ðič čattiba hi].

او خوابیده است.

مذکر: ذاک نیم [ðāk niyim].

مؤنث: ذیچ نیم [ðič nīma].

چَتِّل [čitil] (قاتِل)، نیم [niyim] (نائِم)، رِع [riʕi] (راعی، راعٍ)،

گَاعُد [gāʕud] (جالِس، قاعد)، چَتَّب [čattib] (کاتِب)، قِدِرْ، گِدِرْ [qidir, gidir] (قادر)،

قاض [qādi] (قاضی، قاضٍ)، جِهَلْ [dʒihil] (جاهِل)، شِعِرْ [šiʕir] (شاعر) و غیره چند نمونه از

اسم فاعل ثلاثی مجرد در گویش توتسک است.

«الف» (حرف زاید در اسم فاعل) غالباً تحت تأثیر فرایند اِماله از اسم فاعل حذف می‌شود و به جای آن کسره می‌آید. گاهی نیز به‌ندرت اسم فاعل در این گویش بر وزن «فَاعِل» ساخته می‌شود. اسم فاعل بر وزن «فَعْل» [fa ʕil] نیز در این گویش، پرکاربرد است.

گفتنی است اسم فاعل در این گویش به وفور در ساخت ماضی بعید و ماضی نقلی به جای فعل ماضی به کار می‌رود. مثال: آن‌ها به من نامه نوشته بودند.

ذَالِكُ إِلِ نَامَه چُنْ چُنْبِینْ [ðāluk ʔili nāma čin čitbīn].

«چُنْ چُنْبِینْ» در اصل «چُنْ چَاتْبِینْ» [čīn čātībīn] (فصیح آن: کان کاتبین) بوده است و در عربی معیار می‌گویند: «کان قد کتبوا» یا: باران ایستاده است.

الْمَطَرُ وَاجِفٌ (وَجِفٌ) [ʔalmuṭar wādʒif(widʒif)].

«وَاجِفٌ (وَجِفٌ)» [wādʒif(widʒif)] (وَاقِفٌ) در گویش توتسک، اسم فاعل است که به جای فعل در ساخت ماضی نقلی به کاربرد رفته است (مصاحبه با گویشوران محلی، ۱۳۹۷).

اسم مفعول

ساخت اسم مفعول در گویش عربی توتسک با عربی معیار متفاوت است و اسم مفعول از ثلاثی مجرد در این گویش به ندرت مثل عربی معیار بر وزن مفعول ساخته می‌شود. مثال: چشمش کور شده.

عِنَه مَعْمُومِيَه [ʕinah miʕmūmyah].

در عربی فصیح از فعل‌های لازم غالباً اسم مفعول ساخته نمی‌شود؛ بنابراین نمی‌توان از فعل‌هایی مثل: «يَذْهَبُ»: می‌رود، «يَصْفِرُ»: سوت می‌زند، «يَفْرَحُ»: شاد می‌شود یا فعل‌های باب «انفعال» و «تفاعل» اسم مفعول ساخت، اما اسم مفعول در گویش عربی توتسک برخلاف عربی معیار به وفور از باب انفعال ساخته می‌شود، مانند: «مِنْشَعْتُ» [minʃaʕt] پاره شده و «مِنْكِسِرٌ»: [minkisir] شکسته شده.

کفشم پاره شده و نمی‌توانم راه بروم.

سَرپَايْتِ مِّنْشَعْتُ وَ مَكْدِرُ أُسِيرُ [sarpāyti minʃaʕta wu magdir ʔasīr].

جدول ۷: اسم‌های مفعول در گویش روستای توتسک

معنی فارسی	گویش عربی توتسک	عربی فصیح
بسته شده	مِنْشَدُ [minšad]	مشدود
جدا شده	مِنْعِزِلُ [menʕizil]	معزول
خوانده شده	مِنْگِرِ [mingiri]	مقروء
شکسته شده	مِنْکِسِرِ [minkisir]	مکسور

صفت مشبیه

صفات‌ی که در عربی معیار بر رنگ، عیب و زینت دلالت کنند و بر وزن «أَفْعَلُ» و «فَعْلَاءُ» باشند مانند «أَحْمَرُ» و «حَمْرَاءُ»، صفت مشبیه به شمار می‌روند، اما این صفات در گویش توتسک در مذکر بر وزن «أَفْعَلُ» و در مؤنث بر وزن «فَعْلَاءُ» می‌آیند، مانند «او کر است»، مذکر «ذاک اَطْرَشْ هُ» [ḍāk ?aṭraš hu] و او کر است، مؤنث «ذیچ طَرُشَهْ هِ» [ḍiç ṭarša hi] وزن «فَعْلَاءُ» برخلاف عربی معیار، در این گویش، کاربرد ندارد. سیدی (۱۳۸۷: ۱۵۱) در مقاله‌ی «بررسی گویش عربی جنوب خراسان» معتقد است که در گویش عربی جنوب خراسان، به جای کلمات «حمرء، صفراء و خضرء» واژه‌های «حَمْرَه، صَفْرَه و خَضْرَه» به کار می‌رود. جمع «أَفْعَلُ» و «فَعْلَاءُ» در عربی معیار «فُعْلُ و فُعْلَانُ» است. در این گویش هم‌وزن «أَفْعَلُ» و «فَعْلَه»، وزن «فُعْلُ» [fuʕl] و گاهی وزن «فُعْلُ» [fuʕul] می‌آید.

جدول ۸: وزن «أَفْعَلُ» و «فَعْلَاءُ» و «فُعْلُ» در عربی فصیح و گویش توتسک

عربی معیار			گویش توتسک		
أَفْعَلُ	فَعْلَاءُ	فُعْلُ، فُعْلَانُ	أَفْعَلُ	فَعْلَاءُ	فُعْلُ، فُعْلَانُ
أَبْيَضُ	بَيْضَاءُ	بَيْضُ	أَبْيَضُ [ʔabyaɖ]	بَيْضَاءُ [biɖa]	بَيْضُ [biɖ]
أَخْضَرُ	خَضْرَاءُ	خَضِرُ	أَخْضَرُ [ʔaχɖar]	خَضْرَاءُ [χaɖra]	خَضِرُ (خَضْرُ) [xuɖur, xuɖr]
أَسْوَدُ	سَوْدَاءُ	سُودُ	أَسْوَدُ [ʔaswad]	سَوْدَاءُ [sūda]	سُودُ [sūd]
أَعْمَى	عَمِيَاءُ	عُمَى، عُمِيَانُ	أَعْمَى [ʔaʕama]	عَمِيَاءُ [ʕamya]	عَمَى [ʕimmiy]

صفات‌ی که در عربی معیار بر کندی تدریجی یا تجدد مستمر دلالت می‌کند، صفت مشبیه‌ی آن در مذکر بر وزن «فَعْلَان» و در مؤنث بر وزن «فَعْلَى» می‌آید، مانند عطشان. این صفات در گویش توتسک هم بر وزن «فَعْلَان، فُعال» برای مذکر و «فَعْلَان، فُعَالَه» برای مؤنث به کار می‌رود. مثال: او تشنه است.

مذکر: ذاک عَچَانْ هُـ [ðāk ʕaččān hu].

مؤنث: ذیچ عَچَانَهْ هِـ [ðič ʕaččāna hi].

جمع «فَعْلَان» و «فَعْلَى» در عربی معیار، وزن «فُعال» و «فُعَالَى» است. در این گویش جمع «فَعْلَان، فُعْلَانَه، فُعال و فُعَالَه»، گاهی بر وزن «افُعال» [ʔIfʕāl] و گاهی بر وزن «فِغ» [fiɣ] می‌آید.

جدول ۹: وزن «فَعْلَان» و «فَعْلَى» و جمع آن دو در عربی فصیح و گویش توتسک

گویش توتسک			عربی معیار		
جمع	مؤنث	مذکر	جمع	مؤنث	مذکر
افُعال، فِغ	فُعْلَانَهْ	فُعْلَانْ	فُعال، فُعَالَى	فُعْلَى	فَعْلَان
احطاش [ʔIḥtāš]	عَچَانَهْ [ʕaččāna]	عَچَانْ [ʕaččān]	عطاش	عطشى	عطشان
جِغ [dʒiɣ]	جُعَالَهْ [dʒuʕāna]	جُعَالْ [dʒuʕān]	جِیاع	جَوَعَى	جَوَعَان

وزن‌های «فُعِیلْ» و «فَعِیلْ» از جمله وزن‌های مشترک صفت مشبیه در عربی معیار و گویش مذکور است. مثال بر وزن «فُعِیلْ»: پدرم پیر است.

أبوی شَیْبْ هُـ [ʔubūy Šayyib hu].

پدرم مرده است.

أبوی مَیْتْ [ʔubūy mayyit].

وزن «فَعِیلْ»: پدرم مریض است.

أبوی عَلیلْ (مَریضْ) هُـ [ʔubūy ʕalīl (mirīd) hu].

گَبْتَهْمُ چَبِیرْ هِـ [gubathum čibīra hi].

بعضی از اوزان صفت مشبیه نیز تحت تأثیر زبان فارسی به کار می‌روند (مصاحبه با گویشوران محلی، ۱۳۹۷). مثال: او آدمِ خشمگینی است.

مذکر: ذاکِ اِدْمِ عَصِبِ هُ [dāk ?Idmin ʕaʕebihu].

مؤنث: ذیجِ اِدْمِیْتِ عَصَبِیِّ هِ [dīč ?Idmītin ʕaʕabīya hi].

همه ما خشمگین هستیم .

کُلْنِ غُضْبِیِّ هَسْتِیْن [kulna ɣuɖubīya hastīn].

من خشمگین هستم.

اَنَا غُضْبِیِّ هَسْتِ [ʔana ɣuɖubī hast].

اسم تفضیل

هر گاه بخواهند موصوفی را در عربی معیار بر موصوف‌های دیگر، در یک صفت، برتری دهند، اسم تفضیل به کار می‌برند. اگر این برتری موصوف نسبت به یک موصوف دیگر باشد، أَفْعَل تفضیل را همراه با حرف جر «مِن» به کار می‌برند که همان صفت تفضیلی فارسی می‌باشد و اگر برتری نسبت به تمام موصوف‌های دیگر که آن صفت را دارا هستند، باشد، أَفْعَل تفضیل را به اسمی دیگر اضافه می‌کنند که همان صفت عالی فارسی می‌باشد.

اسم تفضیل از فعل ثلاثی مجرد در عربی فصیح بر وزن «أَفْعَل» و «فُعْلَى» ساخته می‌شود . در گویش عربی توتسک، وزن «أَفْعَل» و «فِعِل» همراه با پسوند «تر» یا «ترین» دلالت بر تفضیل دارد؛ به عبارت دیگر وزن «أَفْعَل» در این گویش به تنهایی بر تفضیل دلالت نمی‌کند، بلکه به تأثیر از صفت تفضیلی و صفت عالی در فارسی ساخته می‌شود. مثال: علی از حسین عاقل‌تر است.

علی مِّنْ حُسَیْنِ أَعْلَیَّ تَر هُ . (عِجَلْ تَر هُ) [ʕlī min ɣusyn ʔaʕgaltar hu(ʕidʒiltar hu)].

او سفیدتر از برف است.

ذاکِ اَبِیضَتَر مِّنِ الثَّلْجِ هُ [dāk ʔabyaɖtar menal θaldʒ hu].

در صفت عالی نیز مثلاً می‌گویند: علی بهترین مرد است.

علی اِخِرْتَرِیْن رِجُلْ هُ [ʕlī ʔixirtarīn ridʒil hu].

فاطمه بهترین زن است.

فاطمَ إِخْرَتَرینِ اِمْرَی هـ [fāṭma ?Ixirtarīn ?Imraya hi].

اینها عاقل‌ترین مردها هستند.

ذَالْکُ عِجْلَتَرینِ اَرْجِلُ هُمُ [ḏāluk ?idziltarīn ?ardzil hum].

اینها عاقل‌ترین زنان هستند.

ذَالْنِجْ عِجْلَتَرینِ اَمْرَیْتِ هِن [ḏālānč ?idziltarīn ?amrarit hin].

علاوه بر آن، گاهی نیز مانند زبان فارسی از وزن «أَفْعَل» استفاده نمی‌کنند، بلکه کلماتی با ساخت فارسی را در گویش مذکور به همراه پسوند «تر» و «ترین» برای برتری به کار می‌برند، مثال: او از برادرش باتجربه‌تر است.

مذکر: ذاک مِّنْ اُخُوَهْ هِشْرَتَر هـ [ḏāk min ?uxūh hiŠširtar hu].

مؤنث: ذیج مِّنْ اُخُوَهْ هِشْرَتَر هـ [ḏič miIn ?uxūha hiŠširtar hi].

با توجه به آنچه گفته شد، می‌توان گفت در گویش عربی توتسک برای ساختن اسم تفضیل، وزن «فُعْلَی» جز در اسامی خاص (مانند کُبَرَی) کاربردی ندارد. گفتنی است در عربی فصیح، دو کلمه‌ی «خیر و شر» اسم‌های تفضیلی‌اند که به خاطر کثرت استعمال، همزه از ابتدای آن‌ها حذف شده است، ولی در گویش مذکور، همان‌طور که در مثال بالا آمد، کلمه‌ی «إِخْرَ» (أَخِير) اسم تفضیلی است که بر خلاف عربی فصیح به همراه همزه و مطابق اصل به کار می‌رود. همچنین در این گویش، از کلماتی که دلالت بر رنگ داشته باشند، اسم تفضیل می‌سازند (مصاحبه با گویشوران محلی، ۱۳۹۷)، در صورتی که این قبیل کلمات در صرف عربی، صفت مشبّه به شمار می‌روند.

اسم مبالغه

اسم مبالغه، در معنا، اسم فاعل است که بر زیادی وصف در موصوفی دلالت می‌کند. اسم مبالغه در گویش توتسک در واقع اسم فاعلی است که غالباً با قید «خَیْل» [xayli] بر مبالغه دلالت می‌نماید. مثال: دوستم خیلی دروغگو است.

مذکر: رَفِیجِ خَیْلِ چَدَبْ هـ [rifidzi xayli čaddib hu].

مؤنث: رَفِیجَتِ خَیْلِ چَدَبْ هـ [rifidzti xayli čōḏiba hi].

مشهورترین وزن‌های اسم مبالغه در عربی فصیح عبارت‌اند از: «فَعُول، فَعَال، مِفْعَال، فَعِيل، فَعِل». استفاده از سه صیغه‌ی اول زیاد است و صیغه‌ی چهارم قلیل و صیغه‌ی پنجم أَقْل است (فاکهی، ۱۹۸۸: ۱۸۷-۱۸۸). اما در گویش توتسک این وزن‌ها به‌ندرت مورد استفاده قرار می‌گیرند. مثال: او صبور است.

مذکر: ذاک صِبُور هُ [ðāk šibūr hu].

مؤنث: ذیچ صِبُور هِ [ðič šabūr hi].

او فَعَال است.

مذکر: ذاک فَعَال هُ [ðāk faʕʕāl hu].

مؤنث: ذیچ فَعَال هِ [ðič faʕʕāl hi].

اسم مکان و زمان

اسم‌های مکان در این گویش همانند عربی فصیح با تغییراتی جزئی و مطابق با وزن‌هایی مشابه وزن‌های صرف عربی به کار می‌روند. همچنین، در این گویش، بسیاری از اسم‌های مکان به‌ویژه اسم‌های مکان جدید به شکل فارسی و با افزودن حرکت و یا حذف حرفی از آن به کار می‌روند، ولی اسم‌های زمان در این گویش، در قالب موازین عربی فصیح، کمتر کاربرد دارند، مانند غروب خورشید او را دیدم.

مَغِیْبَ الشَّمْسِ شُفَّتَه [miyībaššams šuftah].

ظرف‌های زمان مانند: لیل [lil]: (شب)، اُمسُ [ʔams]: (دیروز) نیز به وفور استفاده می‌شوند. مثال: با هم به مکتب می‌رفتیم.

يَلْهَمُ اِلَّ مَكْتَبُ كُنْ نَاقَادِ [yelham ʔilal maktab kun naqādī].

گویی همین دیروز بود که با هم به مدرسه می‌رفتیم.

اِنْكَارِ هَمَلِ اُمسُ چِنْ اِنْ يَلْهَمُ كُنْ نَاقَادِ اِلَّ مَدْرَسَه.

[ʔingār hamal ʔams čin ʔin yilham kun nāqāde ʔilal midrisa]

سر شب که از مسجد بر می‌گشتم، یک کیف پول پیدا کردم.

رِسَلْ لِّلْ اِنْ مِّنْ مَّسْجِدُ كُنْ اَفِيْ فَلْ كَيْفَ ذَهَبُ حَوْتُ.

[risal lil ʔin minal misdʒid kunʔafi fal kīf dahab hiwit]

بیمارِستِن [bīmāristin] ، درمانگاه [darmāngāh] ، نمازخانه [namāzxāna] ، کارخانه [kār-xāna]، دِدْگَه [didgah] و غیره نمونه‌هایی از اسم مکان‌های ترکیبی به تأثیر از زبان فارسی در این گویش است (مصاحبه با گویشوران محلی، ۱۳۹۷).

اسم آلت

اسم آلت اسمی است که غالباً از مصدر فعل ثلاثی مجرد و متعدی ساخته می‌شود و دلالت بر ابزار انجام فعل دارد. اسم آلت به‌ندرت از غیر ثلاثی مجرد هم گرفته می‌شود، مانند «مِسْرَجَه» که از «أُسْرَج» گرفته شده است (نادری، ۱۹۹۷: ۱۸۶-۱۸۵). اسم آلت به صورت قیاسی بر سه وزن می‌آید: ۱- مِفْعَل، مانند مَخِيط. ۲- مِفْعَلَه، مانند مِکْنَسَه. ۳- مِفْعَال، مانند مَنشار (سیبویه، ۱۹۸۲: ۹۴-۹۵).

در گویش عربی توتسک، مثل عربی معیار، اسم آلت از فعل ثلاثی مجرد و متعدی ساخته می‌شود، مانند میشر [mīšir] : داس، مِگَش [migašša] : جارو. در این گویش، اسم آلت از غیر ثلاثی مجرد یافت نشد. همچنین در گویش مذکور، مثل عربی معیار، بعضی از اسم‌های آلت جامدند و از فعل گرفته نشده‌اند، مانند سِچین [siččīn] : چاقو، اِبْرَه [ʔibra] : سوزن. این چاقو کُند است.

هَلْ سِچینْ کُند هِ [hal siččīn kund hi] .

او با سوزن می‌دوزد.

ذاک یِلْ اِبْرَهْ اِخِيطْ [ðāk yil ʔibra ʔixayt] .

جدول ۱۰: نمونه‌هایی اسم‌های آلت در عربی فصیح و عربی گویش توتسک

فارسی	گویش عربی توتسک	عربی فصیح
آینه	مُنْظِرُ [munḏira]	مِرْأَة
کلید	چَلِيلُ [čilil]	مِفْتَاح
قیچی	مِقْرَاضُ (جَلَمُ) [miqrād] (dʒalam)	مِقْرَاضُ / مِقْصَ
جارو	مِغْشُ [migašša]	مِکْنَسَة
سوزن (جوال دوز)	مُخِيَّةُ [muxiyya]	مِخِيطُ
قاشق	مُقَرَفَةُ [moqorfa]	مِلْعَقَة
آرّه (داس)	مِيشِرُ [mīšir]	مِنْشَار
سرمه‌دان	مُكْحَلَةُ [mukḥula]	مِکْحَلَة
تبر	تُبَرُ [tubar]	فَأْس
کلنگ	إِكْلَنْگ [ʔiklung]	مِعْوَل
سوزن	إِبْرَة [ʔibra]	إِبْرَة

هر چند اسم‌های آلت از نظر آوایی دچار تغییر شده‌اند، ولی بیشتر از دیگر انواع مشتقات اسمی، همانند و هم‌وزن مشتقات زبان عربی فصیح، به کار می‌روند. اسم‌های آلتی که بر وزن «مِفْعَال» هستند، الف آن‌ها، مثل آنچه در جدول آمد، تحت تأثیر فرایند اِماله حذف می‌شود. مانند مِيزَنُ [mīzen] به معنای ترازو. البته بسیاری از اسم‌های آلت فارغ از آن موازین صرفی و به تأثیر از زبان فارسی به کار می‌روند. مانند اِکْلَنْگ [ʔiklung] و تُبَرُ [tubar] (مصاحبه با گویشوران محلی، ۱۳۹۷).

نتیجه

براساس آنچه گذشت، نمونه‌های متعددی از انواع مشتقات را می‌توان در گویش روستای توتسک به دست آورد که با قواعد صرف در زبان عربی مطابقت دارند. این گویش، برخلاف زبان عربی، از ترکیبات زبان فارسی، به‌ویژه در کلمه‌ها و اصطلاحات جدید، به فراوانی بهره می‌برد. این مسئله، نشان‌دهنده تأثیر زبان معیار در زبان محلی است. هر چند گویش عربی روستای توتسک، وزن‌ها و قالب‌های صرفی بسیاری را در خود گرد آورده است، اما دیگر در مواجهه با مفاهیم جدید و متنوع به‌درستی کار نمی‌کند و واژه نمی‌سازد، و بیشتر میل دارد از زبان فارسی، واژه به عاریت

بگیرد؛ بنابراین دامنه‌ی تأثیر فارسی در آن روزافزون است. آسیب‌پذیری اصلی گویش عربی روستای توتسک، افزون بر عوامل بیرونی، مانند سایر گویش‌های زبان فارسی به دستگاه اشتقاقی آن برمی‌گردد که قدرت پویایی و کارایی آن محدود شده و زمینه‌ی جدی برای از بین رفتن آن را فراهم آورده است و دیگر، مانند زبان عربی، توانایی اشتقاق و واژه‌سازی را ندارد و به‌شدت تحت تأثیر الگوهای ذهنی و زبانی فارسی است. کاهش تعداد صیغه‌ها، از چهارده به ده، ناکارآمدی افعال مزید، جایگزینی فرایند ترکیب به جای اشتقاق و تأثیرپذیری ساختارهایی چون اسم تفضیل، اسم مبالغه و اسم آلت از فارسی همگی گویای این واقعیت است که دستگاه صرفی این گویش کارایی خود را تا حد زیادی از دست داده است.

از این‌رو به نظر می‌رسد زمینه‌ی از بین رفتن و استحاله آن از نظر زبانی و فرهنگی فراهم شده است. از میان رفتن گویش عربی، به‌مثابه ظرف اصلی فرهنگ، در واقع از میان رفتن بخشی از تاریخ خرده فرهنگی است که در سرزمین‌های عربی و سپس خراسان جنوبی نضج گرفته و پاسداری از آن، به‌عنوان یکی از مصادیق بارز فرهنگ ناملموس، مایه‌ی تنوع و جذابیت بیشتر است.

پس از بررسی این گویش و شباهت‌ها و تفاوت‌های آن با عربی معیار، یافته‌های زیر حاصل شد:

- در گویش عربی توتسک، مصادر مجرد کاربرد خیلی محدودی دارند و اصالت با فعل و اسم‌های اعیان و اسم‌های معانی می‌باشد. همچنین مصادر ثلاثی مزید در این گویش، همانند زبان فارسی، به شکل ترکیبی به کار می‌روند.

- بر خلاف عربی معیار که براساس فرایند اشتقاق واژه می‌سازد، در گویش مذکور، از فرایند ترکیب هم واژه می‌سازند.

- صیغه‌های فعل ماضی و مضارع از نظر آوایی با صیغه‌های گویش عربی توتسک تفاوت دارند، ولی از نظر جنس با هم مطابقت دارند؛ علاوه بر این در این گویش، در صرف غالب افعال ماضی، صیغه‌های مفرد مذکر مخاطب و متکلم وحده یکسان است و با قرینه‌ی موجود باید آن‌ها را از همدیگر تشخیص داد. تعداد صیغه‌ها از چهارده صیغه عربی فصیح به ده صیغه در گویش مذکور کاهش یافته است.

- ساختار فعل ماضی مجهول و مضارع مجهول مطابق با عربی معیار نیست و آن را برای مجهول کردن فعل به باب انفعال و تفعّل می‌برند.
- ساختمان فعل امر در گویش توتسک با عربی معیار تفاوت دارد. برای ساختن فعل امر غائب و متکلم، قید «رِد» به معنی «باید» به چهار صیغه‌ی امر غائب و دو صیغه‌ی امر متکلم اضافه می‌شود و نون عوض از رفع از آخر فعل برداشته نمی‌شود.
- با توجه به اینکه افعال مزید کاربرد چندانی در این گویش ندارند، اسم‌های فاعل از ثلاثی مزید، آن چنان که در عربی معیار وجود دارد، دیده نمی‌شود ولی کاربرد اسم فاعل از ثلاثی مجرد در این گویش مشاهده می‌شود.
- اسم مفعول در گویش توتسک غالباً از باب انفعال ساخته می‌شود.
- ساختار اسم تفضیل تحت‌تأثیر زبان فارسی قرار گرفته و با ساختار عربی معیار تفاوت دارد. پسوند «تر» و «ترین» (نشانه‌های صفت تفضیلی و صفت عالی فارسی) به اسم تفضیل اضافه می‌شود. برخلاف عربی معیار از کلماتی که دلالت بر رنگ دارند نیز اسم تفضیل ساخته می‌شود.
- وزن‌های اسم مبالغه، در عربی معیار، فراوان هستند، ولی در گویش توتسک این وزن‌ها به‌ندرت مورد استفاده قرار می‌گیرند. اوزان اسم مبالغه در این گویش به‌تنهایی و بدون قید فارسی نمی‌تواند مفهوم باشند؛ به دیگر سخن، اسم مبالغه در این گویش در واقع همان اسم فاعل است؛ با این تفاوت که غالباً کلمه «خَیل» به ابتدای اسم فاعل افزوده می‌شود.
- تعدادی از اسم‌های آلت در این گویش به صورت وزن‌های اسم آلت در عربی فصیح و تعدادی از آن‌ها به صورت فارسی (با تغییراتی جزئی) به کار می‌روند. اسم‌های آلت هر چند بر وزن اسم‌های آلت عربی فصیح می‌آیند؛ اما از نظر آواشناسی با آن‌ها تفاوت دارند.

تشکر و قدردانی

این پژوهش در روستای توتسک انجام شده و از تمامی افرادی که با بردباری و سعه‌ی صدر در این امر مهم راهنمایی کرده‌اند صمیمانه قدردانی کنم. همچنین با دلی آکنده از احترام و اندوه، یادی می‌کنم از گویشوران عزیزی که اکنون در میان ما نیستند. صدای گرم و خاطرات زبانی

مرحوم ابراهیم حیدرپور و مرحومه پری بیابانگرد همچنان در لابه‌لای ضبط‌های میدانی، اشعار محلی و روایت‌های شفاهی این پژوهش جاودانه شده است. سپاسگزاری می‌کنم.

تعارض منافع: هیچ‌گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

قرآن کریم

آذری، آرزو (۱۳۹۶). بررسی ساخت صرفی فعل در گویش عربی درمیان و مقایسه‌ی آن با عربی معیار (پایان‌نامه‌ی کارشناسی‌ارشد زبان و ادبیات عرب)، دانشکده ادبیات، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

آموزگار، یوسف (۱۳۸۰). بررسی گویش عربی منطقه‌ی عربخانه و مقایسه‌ی آن با عربی کلاسیک (پایان‌نامه‌ی کارشناسی‌ارشد زبان و ادبیات عرب)، دانشکده ادبیات، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

ابن انباری، عبدالرحمن (بی‌تا). *الانصاف فی مسائل الخلاف بین البصریین و الکوفیین*. القاهرة: مکتبه الخانجی.

ابن درید، ابی بکر محمد (۱۹۹۱). *الاشتقاق* (تحقیق و شرح: عبدالسلام محمد هارون). بیروت: دارالجلیل.

ابن فارس، احمد (بی‌تا). *معجم مقاییس اللغة*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه‌ی علمیه قم.

امین، عبدالله (۲۰۰۰). *الاشتقاق*. القاهرة: مکتبه الخانجی.

حسن، عباس (۱۹۷۵). *النحو الوافی*. مصر: دارالمعارف.

خسروی، محمدنعم (۱۴۰۱). بررسی صرفی اسم عربی در گویش روستای دره‌چرم (پایان‌نامه‌ی کارشناسی‌ارشد زبان و ادبیات عربی). دانشکده ادبیات، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

زندى، بهمن (۱۳۸۹). *درآمدی بر آواشناسی زبان عربی*. مشهد: آستان قدس رضوی.

سام‌خانی، علی‌اکبر، فلاحی‌پور، زهره، نوروزی، حامد (۱۴۰۱). تأثیرپذیری فرهنگ و گویش عربی عربخانه از فرهنگ و گویش‌های فارسی خراسان جنوبی. *مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان*، ۱۶(۳)، ۱۵۹-۱۸۶.

سیبویه، ابوبشر عمرو بن عثمان (۱۹۸۲). *الکتاب* (تحقیق و شرح عبدالسلام محمد هارون). الرياض: دار الرفاعی.

_____ (۱۹۸۸). *الکتاب* (تحقیق و شرح: عبدالسلام محمد هارون). القاهرة: مکتبه الخانجی.

سیدی، سید حسین و جانی، اسماعیل (۱۳۸۷). بررسی گویش عربی جنوب خراسان. *مجله‌ی تخصصی زبان و ادبیات دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی مشهد*، ۴۱(۴)، ۱۴۱-۱۵۴.

شکیب انصاری، محمود (۱۳۷۵). *مباحث فی علم الصرف*. اهواز: انتشارات دانشگاه شهید چمران.

شیری، علی اکبر (۱۳۸۶). *درآمدی بر گویش‌شناسی*. تهران: مازیار.

صبحی، صالح (۲۰۱۴). *دراسات فی فقه اللغة*. بیروت: دارالعلم للملایین.

طباطبایی، محمدرضا (۱۳۸۸). *صرف ساده*. قم: دارالعلم.

عبدالطوب، رمضان (۱۳۶۷). *مباحثی در فقه اللغة و زبان‌شناسی عربی*. آستان قدس: معاونت فرهنگی.

غلایینی، مصطفی (۲۰۰۴). *جامع الدروس العربیة*. بیروت: دارالکوخ.

فاکهی، عبدالله بن احمد (۱۹۸۸). *شرح الحدود فی النحو* (تحقیق رمضان احمد الدمیری). قاهره: دارالتضامن.

فیاض، سلیمان (۱۹۹۰). *الحقول الدلالية الصرفية للأفعال العربیة*. قاهره: دارالمریخ.

قربانی جویباری، کلثوم، و صالحی، زینب (۱۳۹۹). تأثیرپذیری نظام فعلی گویش عربی شهرستان درمیان از گویش فارسی. *فصلنامه‌ی علمی مطالعات فرهنگی- اجتماعی خراسان*، ۱۵(۱)، ۱۵۶-۱۷۸. <http://10.22034/fakh.2021.250878.1425>

محمودی، ذبیح الله (۱۳۹۵). *فرهنگ گویشی مردم نهبندان*. بیرجند: انتشارات رزقی.

نادری، محمد اسعد (۱۹۹۷). *نحو اللغة العربیة: کتاب فی قواعد صرف و نحو* (ط ۲). بیروت: المكتبة العصریه.

نوروزی، حامد، و قربانی جویباری، کلثوم (۱۳۹۴). تأثیر فعل اسنادی بر ساختمان فعل در گویش عربی عربخانه. *فصلنامه‌ی پژوهش‌های ادبی*، ۱۲(۵۰)، ۱۴۵-۱۹۴.

<http://20.1001.1.17352932.1394.12.50.6.1>

